

HERMAN BALTHAZAR
 eregouverneur provincie Oost-Vlaanderen,
 em. prof. dr. UGent

Epos van een arbeiderspaleis

Vooruit van volkshuis tot Vlaams cultuurcentrum

Zoals in de meeste Vlaamse steden en gemeenten houdt ook het Gentse stadsbestuur vast aan de gewoonte om op de vooravond van de 11 juli-feestdag een academische zitting te organiseren, en wel in de statige Pacificatiezaal van het stadhuis. In 2005 kreeg ik al eens de eer om de gelegenheidstoespraak te houden. Als thema koos ik toen de merkwaardige en eigenlijk belgicistische ontstaansgeschiedenis van ons officieel Vlaams volkslied 'De Vlaamse Leeuw', dat te Gent geschreven en gecomponeerd werd en er ook voor het eerst gezongen werd in de Minardschouwburg op 27 februari 1848.¹ Dit jaar vroeg het College van Burgemeester en Schepenen, op voorstel van mevrouw Annelies Storms, schepen van Cultuur, om de toespraak te plaatsen in het kader van het eeuwfeest van het Kunstencentrum Vooruit. Ik vond het een aanlokkelijke uitdaging: enerzijds kon ik het ontstaan van het arbeiderspaleis Vooruit in 1913 situëren op het niveau van de culturele emancipatie van het gewone arbeidersvolk en daarbij vooral de bijzondere en vaak verkeerd ingeschatte rol van Edward Anseele sr. belichten. Anderzijds kon ik voor vandaag en morgen de nieuwe emancipatorische rol van Vooruit belichten als een uniek centrum met een uitstraling tot ver buiten de Vlaamse grenzen.

In het voorjaar 1983 sprak ik in Siena, in een prachtig gerestaureerd klooster, op een colloquium over volkshuizen en volkscultuur. Er werd daar een fraai uitgegeven boek voorgesteld, *Storie di Case del Popolo*, een boek dat hoofdzakelijk handelde over de oude *Case del Popolo*, volkshuizen in Emilia-Romagna, de Italiaanse regio waar zich het vroegst een sterke arbeidersbeweging manifesteerde. Wat mij vooral opviel was dat de kaft van het boek werd gesierd door een affiche uit 1899 van de Gentse kunstenaar Jules Van Biesbroeck jr., een affiche die hij ontwierp ter gelegenheid van de opening van het Volkshuis in Brussel, gebouwd door de beroemde art-nouveau-architect Victor Horta. Een schitterend gebouw dat, nota bene, in 1964 totaal werd afgebroken. De reden waarom een affiche van de Gentenaar Van Biesbroeck op de cover stond, was dat de Italiaanse *Case del Popolo*, zoals eigenlijk alle andere in Europa, met bewondering keken naar de Belgische voorbeelden: zeker naar dat van Horta in Brussel, maar nog meer naar het Gentse voorbeeld. Tijdens het colloquium in Siena hoorde ik de naam Anseele vele keren in vele talen weerklinken.

Affiche van Jules Van Biesbroeck jr. voor de inhuldiging van het Volkshuis in Brussel in 1899. (Amsab-ISG, Gent)

Het was inderdaad Anseele die in 1899 de bouwheer was van de eerste grote tempel van de socialistische arbeidersbeweging, Ons Huis op de Vrijdagmarkt. Het kreeg een enorme weerklank. In het boek *Het geheugen van de Lage Landen*, in 2009 uitgegeven door Ons Erfdeel en de Nederlandse Taalunie, beschrijft de Nederlandse historica Minte Kamphuis hoe op zaterdagochtend 15 augustus 1903, 812 Nederlandse socialisten, allen lid van de SDAP (de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij van Pieter Jelles Troelstra), op een speciale trein stapten richting Brussel en Gent voor een tweedaags bezoek aan de grote volkshuizen. Het hoogtepunt werd de tweede dag, het bezoek aan Gent. Anseele had voor een warm en massaal bijgewoond onthaal gezorgd, helemaal in de lijn van zijn lichtjes Groot-Nederlandse opvattingen, die hij al van jongs af koesterde – denk aan Anseeles biografie van Emile Moyson, *Voor 't volk geofferd*. De eerste leider van het Nederlands socialisme, de oud-predikant Ferdinand Domela Nieuwenhuis, was tussen 1879 en 1886 jaarlijks minstens één keer in Gent en even vele keren was Anseele in Nederland. Na Domela's overgang naar het anarchisme werden de contacten met hem afgebroken, maar Anseele bleef met voorrang uitkijken naar de band met Nederland. Zo werd 16 augustus 1903 een memorabel massafeest op de Vrijdagmarkt met merkwaardige tonelen van verbroedering en van samenzang. Bij zijn afscheidsrede zei Troelstra: 'De twee dagen die wij in België zijn geweest, zullen ons bijblijven als rode vlammen die ons zullen voorlichten en steunen. Laat nu komen wat wil, de Belgische en Hollandse socialisten zijn één voor altijd.'² Zo is het, helaas zou ik zeggen, niet geworden, maar dit is een ander verhaal, goed voor een andere 11 julitoespraak.

Ik keer nu terug naar Anseele en het epos van het arbeiderspaleis Vooruit. Ik kan daarbij heel wat overslaan, want er is veel kans dat u de prachtige tentoonstelling in het STAM hebt bezocht, dat u het fraaie boek van Liesbet Nys, *Vooruit Gent. Feestlokaal – Kunstencentrum, 1913-2013*, hebt gelezen, dat u een of meerdere keren het gebouw zelf hebt bezocht ter gelegenheid van een der zo vele feestactiviteiten of dat u misschien al een pint bent gaan drinken op het pas geopende terras aan de kant van het rectoraat van de UGent. En moest het niet zo zijn, geloof me, het zijn vier goede voorstellen om op in te gaan.

Ik kan mij dus beperken tot enkele feiten en beschouwingen die voor de problemen van deze tijd en voor de context van een 11 julfest passend zijn. Voor de oorsprong, de rush om in april 1913 dit reusachtige Feestpaleis opgeleverd te zien ter gelegenheid van de opening van de Wereldtentoonstelling te Gent, wil ik vanuit de unieke persoonlijkheid van Edward Anseele sr. drie elementen belichten: 1° de betekenis van de coöperatieve beweging, vooral van *le modèle gantois*; 2° de machtpolitieke omgeving in 1913 en 3° het sociaal-culturele statement van dit Feestpaleis. In het laatste deel van mijn toespraak wil ik het kort hebben over de nieuwe evolutie sinds de jaren 1970, meer in het bijzonder sinds in 1982 het oude en bedreigde gebouw een dubbele nieuwe betekenis kreeg voor Gent en voor gans Vlaanderen: de eerste is die van het gerestaureerde en hergebruikte historische monument; de tweede is

die van een privaatrechtelijk kunstencentrum dat met publieke steun vijf unieke opdrachten vervult, voor Gent en voor gans Vlaanderen.

Eerst dus naar de historische context. Laat me beginnen bij de belangrijkste vaststelling. De praalvolle bouw van dit multifunctionele complex met een capaciteit voor 3000 bezoekers was enkel mogelijk door het economische succes van de samenwerkende maatschappij Vooruit. Het verhaal van dit succes heeft de tijdgenoten verbaasd en het blijft ook vandaag nog een boeiend verhaal. Het is daarenboven interessant en leerzaam in de context van een thans heroplevende belangstelling voor nieuwe coöperatieve experimenten in de vitale sectoren van energie en bankwezen. Het verhaal begint op 21 november 1880 met een afscheuring uit de sm De Vrije Bakkers. Het was een initiatief van een kleine groep jonge kerels, die de prille socialistische arbeidersbeweging op een nieuwe leest wilden schoeien. Zij kozen als naam 'S.M. Vooruit' en met een lening van 2000 frank van de Broederlijke Wevers, de eerste textielvakbond in Gent, begonnen ze in het voorjaar 1881 brood te bakken. Edward Anseele en Edmond Van Beveren, de twee belangrijkste belhamels die het rustige huishouden van De Vrije Bakkers op stelten zetten, kregen amper een vijfde van de leden mee naar Vooruit, een kleine 300 leden van de 1500 die bij De Vrije Bakkers waren aangesloten. Maar politiek en economisch was het een goed moment. In november van dat jaar 1881 had Vooruit al 750 leden en het werden er in de daaropvolgende jaren steeds meer, meer dan 9000 in 1914. Gent telde toen een 40.000 gezinnen, bijna een kwart ervan was dus aangesloten bij Vooruit, die inmiddels veel meer leverde dan brood. Bij de steeds grotere industriële bakkerij kwamen kruidenierswinkels, winkels voor ellengoed, kostuums, schoenen, apotheken, een eigen brouwerij, een eigen bouwmaatschappij die grote werken als de bouw van het Feestpaleis Vooruit aankon, een grote Volksdrukkerij, die vanaf 1884 het eigen dagblad *Vooruit* drukte, vanaf 1903 ook eigen 'rode fabrieken' voor het spinnen en weven van vlas en katoen en dan, ten slotte, op 1 maart 1913, de stichting van de Belgische Bank van de Arbeid.

Anseele en zijn kompanen hadden in de loop van dertig jaar een geducht economisch imperium uitgebouwd dat daarenboven een politieke en ideologische dimensie kreeg. Let wel, de coöperatie was geen socialistische uitvinding. Overal in Europa, vooral in Engeland, werden er na 1850 honderden coöperaties gesticht. Zij waren, zoals onder meer blijkt uit het grondige onderzoek van Hendrik Defoort, geen organisatorische vertaling van revolutionaire ideeën of dito projecten. Zij kwamen meestal uit burgerlijk-liberale hoek en men beschouwde ze als efficiënte instrumenten om de sociale en economische orde, welteverstaan de burgerlijke orde, te bestendigen.³

Anseele keerde die redenering ideologisch om. In de meest offensieve fase van een groeiende socialistische arbeidersbeweging werd de sm Vooruit een zwaar aanvalswapen. Het lid van de coöperatie werd tegelijkertijd consument en militant. Hoe sterker de rangen aangroeiden en hoe meer economische sectoren men aangreep, des te groter zou de druk op de kapitalistische economie worden. In zijn rode fabrieken zou Anseele – het zijn letterlijk zijn woorden – 'de lijkwade van het kapitalisme weven'. In Gent, in België en in alle aangesloten partijen van de Soci-

alistische Internationale, kreeg dit zo succesrijke *modèle gantois* bewondering en navolging, maar het botste ook op felle kritiek.

Dit harde debat pro en contra zou duren tot in de crisis van de jaren 1930. In maart 1934 bezweek het sluitstuk van Anseeles coöperatieve droom. Het failliet van de Belgische Bank van de Arbeid had een domino-effect. Alle productiesectoren, de fabrieken, gingen mee op de fles. De sm Vooruit moest zich terugplooiën op zijn eerste corebusiness in de distributiesector, die in de jaren 1950 op zijn beurt werd bedreigd door de moordende concurrentie van de grootwarenhuizen. Vanaf die zwarte dag in maart 1934 tot aan de wondere hergeboorte in september 1982, bijna vijftig jaar lang dus, beleefde het trotse Feestpaleis een stille neergang, een onafwendbaar proces van verkommering.

In 1913 echter was het Feestpaleis Vooruit een verbluffende *showcase* van socialistische macht. Ik ontleen het woord aan een boeiend artikel van Gita Deneckere en Hannes Pieters in dit tijdschrift.⁴ Aan de industriële elite van Gent, die in december 1905 de nv oprichtte ‘pour l’Etude d’une Exposition universelle et internationale à Gand’, wou Anseele bewijzen dat hij zowel economisch als politiek meetelde, zwaar meetelde. Het betekende dat de sm Vooruit een groot paviljoen zou bouwen op de Wereldtentoonstelling en dat de socialisten een van de drie expositiedirecteurs zouden leveren. In de inkomhal van het paviljoen prijkte een maquette van ‘De werken van Vooruit / Les oeuvres de Vooruit’. Helemaal in het midden: de maquette van het Feestpaleis dat in april 1913 nog in de steigers stond. Die bewuste *showcase* moeten we nu plaatsen in de machtspolitieke context van de jaren vlak voor het uitbreken van de oorlog in 1914. De macht, de groei, de uitstraling van de sm Vooruit liepen niet helemaal gelijk met de politieke doorbraak van de socialisten. Die doorbraak lukte niet in de plattelandsgemeenten, maar ook in Gent zelf dreigde een *surplace*. Gekortwiekend door het stelsel van het algemeen meervoudig stemrecht bleven de socialisten op arrondissementeel niveau hangen rond de 15 procent. In Gent zelf kon in 1911 een liberaal-socialistisch kartel de absolute meerderheid verwerven, maar grote terreinwinst was er niet. Daarenboven lokte de electorale liaison met de doctrinaire Association libérale langs beide kanten veel bittere discussies uit. Drie politieke problemen stonden permanent op de voorgrond: de strijd voor het zuiver en algemeen stemrecht, de schoolstrijd en, meer en meer, de Vlaamse Kwestie. De taalstrijd werd stormenderhand een politiek strijdthema, binnen en buiten de politieke partijen. Het beheerste ook vaak het debat binnen de Belgische Werkliedenpartij (BWP), zeker in Gent.

Over de verhouding tussen de socialistische en de Vlaamse beweging is al veel inkt gevloeid. Het historisch onderzoek van de voorbije twintig jaar heeft ons daarbij veel nieuwe inzichten bezorgd. Vooral het werk van Maarten Van Ginderachter verdient bijzondere aandacht, omdat zijn scherpe analyse duidelijk maakte dat het Belgische socialisme van voor de Tweede Wereldoorlog veel en soms harde communautaire spanningen beleefde. De BWP was immers geen sterke eenheidspartij. De grootste macht en invloed lag bij de regionale federaties en daar speelde de taalstrijd een grote rol. Simplificerend, maar toch onloochenbaar juist, mag men stellen dat naar 1914

toe de Gentse federatie zich strakker Vlaams opstelde en de Borinage zich strakker wallingantisch profileerde. Anseele speelde daar een prominente rol in, een veel grotere rol dan die van antiflamingant, die hem gemeenzaam wordt aangemeten. In de verslagen van het centrale partijbestuur (de Landelijke Raad) – ze zijn in Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis bewaard en digitaal te consulteren – vinden we veel scherpe tussenkomsten van Anseele die een gans ander beeld tonen, bijvoorbeeld zijn pleidooien ten gunste van de taal- en andere rechten van de toen ruim 100.000 Vlaamse arbeiders die permanent in Wallonië woonden en daarbij nog eens de vele duizenden, scheef bekeken ‘Flamengs’ die dagelijks pendelden naar de Waalse industriebekkens. Een ander voorbeeld vinden we in de oplaaiende politieke debatten over de vernederlandsing van de Gentse universiteit. In zijn eigen Gents Middencomiteit, het centrale bestuursorgaan van de BWP, moest Anseele opboksen tegen veel scepticisme wanneer hij op 4 maart 1911 meldde dat hij het wetsvoorstel voor de vernederlandsing mee wou ondertekenen. Voor zijn partijgenoten vatte hij aldus zijn argumenten pro samen: ‘Tot de hoge Gentse aristocratie zegt de socialist: gij hebt het voorrecht van het geld, van de politieke macht, ge wilt nog dat der wetenschap? Neen, ik ontnem u het voorrecht in een taal onderwezen te worden die de mijne niet is, ik verbied u een onderwijs te genieten waarvan ik het weinige dat er voor mij uit te halen is, niet eens kan genieten.’ Over die felle Vlaamse standpunten van Anseele en vele andere militanten, vooral ook in de rangen van de Socialistische Jonge Wacht, zou ik lang kunnen uitweiden, maar zo zou er het euvel dreigen van overbelichting. Want dit is ook waar: de verhouding tussen socialistische en Vlaamse beweging was in vele opzichten gespannen en problematisch. Er was natuurlijk de ideologische baseline die vaak – te pas en te onpas – werd ingeroepen: sociale klassenstrijd gaat voor op taalstrijd. Die baseline verduisterde echter andere, meer pragmatische tegenstellingen. Bovenaan stond de realiteit van een sinds 1883 moeilijk breekbare katholieke absolute meerderheid, die het nog strak unitaire België bestuurde. Het was een meerderheid die vooral steunde op de katholieke suprematie in de Vlaamse provincies. Dat er bovenop die katholieke suprematie de stormloop van de Vlaamse taaleisen kwam, maakte Franstalig België bijzonder nerveus. De Vlaamse socialisten zaten in een ongemakkelijke spagaat. Aan de ene zijde was er de sterke noodzaak van partijeenheden in een verhevigd gevecht voor zuiver algemeen stemrecht. Daarom trouwens was Anseele een van de felste bepleiters van de Algemene Staking in april 1913, net voor de opening van de Wereldtentoonstelling. Van burgemeester Braun tot koning Albert I waren de weldenkenden verbolgen over Anseeles gedrag, dat de geplande openingsdag van de Wereldtentoonstelling in het gedrang bracht. U kent wellicht wel die reeds veel gepubliceerde foto van de stakersstoet in de Bagattenstraat met op de achtergrond het half afgebouwde Feestpaleis Vooruit. Aan de andere zijde stond een Vlaamse beweging, die zich sterker antisocialistisch profileerde en dus een rem werd op een rode doorbraak in Vlaanderen. Ik geef één voorbeeld.

In 1911 was er in de Gentse gemeenteraadsverkiezingen De Vlaamsche Blok, een lijst die zich voor het eerst expliciet profileerde als heraut van de Vlaamse beweging, al was het nog een allegaartje van malcontenten en dissidenten. De lijst haalde

amper 2,7 procent van de stemmen, maar dit minderde de colère van Anseele niet. De aanvoerder van de lijst, advocaat Pieter De Bruyne (1850-1919), had zich in 1906 afgescheurd van de groep socialistische gemeenteraadsleden. Advocaat Paul Huybrechts (1868-1921) was een liberale dissident, maar hij schreef in het weekblad *De Waarheid*, het blad van Anseeles oud-strijdmakker en latere bloedvijand Paul De Witte. De advocaat Alfons Van Roy (1882-1927) behoorde samen met zijn broers Jules (1880-1940) en Robert Van Roy (1887-1972) tot een spraakmakende groep oud-studenten van het Taalminnend Studentengenootschap 't Zal Wel Gaan en nadien van haar dissidente groep Ter Waarheid, waar ook verschillende socialistische studenten toe behoorden of hadden behoord, onder meer Hendrik de Man en Georges Sarton. De ergste in de ogen van Anseele was Alfons Sevens (1877-1961), de uitgever van het vinnige, flamingantische weekblad *De Witte Kaproen*. In de gemeentelijke kiesstrijd 1911 had Alfons Sevens geschreven: 'Ik zal bewijzen dat Anseele niet Vlaamschgezind is en dat zijn werking in Vlaanderen niet het Vlaamsche volk doet stijgen in beschaving, maar dat hij integendeel het volk terugvoert tot de barbaarschheid.'

Tegenover dit verwijt stond de Anseele die het Feestpaleis Vooruit liet bouwen en er de grote theaterzaal sierde met de spreuk 'Kunst Veredelt'. En blader even in het boek van Liesbet Nys over dit Feestpaleis. U vindt er tientallen getuigenissen over de zo vele culturele verenigingen en activiteiten, die in dit Feestpaleis een plaats vonden. Ja, het grote gebouw moest in 1913 de praal en de macht van de sm Vooruit en het Gentse socialisme tonen. Maar ook ja, dit grote gebouw was een sociaal-cultureel statement, een instrument voor emancipatie van de Gentse, de Vlaamse arbeider. Alfons Sevens had verschrikkelijk ongelijk, maar laat die geschiedenis nu maar rusten. Ik ga over naar enkele slotbeschouwingen over het heden.

In 2000 mocht ik meeschrijven aan de essaybundel *Erfgoedzorg in de 21e eeuw. Kritische beschouwingen*. Ik lees enkele lijnen uit de inleiding: 'Sinds het Europese Monumentenjaar 1975 heeft de monumenten- en landschapszorg in Vlaanderen op alle gebieden een positieve ontwikkeling doorgemaakt. Vooral het laatste decennium van de 20e eeuw kwam die ontwikkeling in een stroomversnelling terecht ...' Twee ideeën lagen ten grondslag aan deze evolutie. Het eerste bestond in een integrale benadering gestoeld op behoud, ontwikkeling en ontsluiting van het erfgoed. De monumentenzorg evolueerde naar een erfgoedbeheer met aandacht voor de inhoudelijke en beleidsmatige aspecten van het onroerende, roerende en immateriële erfgoed. Het tweede was gesteund op maatschappelijke integratie. Het erfgoed zou voortaan een rol vervullen in de samenleving. Iedereen die betrokken is bij erfgoed- en monumentenzorg is het erover eens dat het gerestaureerde Kunstencentrum Vooruit tot de top tien behoort in deze nieuwe visie, die Vlaanderen siert sinds wij in 1970 met de eerste staatshervorming zelf en autonoom cultuurbeleid vorm en inhoud kunnen geven. Het siert ook die miraculeus dynamische groep jonge mensen, die er in 1982 in slaagden een erfpacht te verwerven van een stervend en bedreigd monument. Met liefde en eerbied voor dit gebouw en zijn oorsprong heeft dit wonderteam een werk verricht dat een zuivere overheidsinstelling wellicht niet

op deze spetterende wijze zou aankunnen of aandurven, maar waar anderzijds die nieuwe beheerders niet zouden geslaagd zijn in hun dromen en plannen zonder een royaal steunende overheid.

Ik zei het in de aanvang van mijn toespraak: voor Gent en voor gans Vlaanderen heeft het oude Feestpaleis van vader Anseele een dubbele nieuwe betekenis gekregen. Het is zorgvuldig gerestaureerd, het wordt als historisch monument zorgvuldig onderhouden en gekoesterd, maar er komt vooral veel volk over de vloer, veel volk boven en buiten de politieke partijlijnen, hoofdzakelijk jong volk in een stad van 240.000 inwoners, 340.000 met de suburbians van de rijke randgemeenten, 400.000 zelfs met die grootste studentenpopulatie van het land. Dat vele volk geniet van de praal en de patine van een zeer bijzonder historisch monument, maar het geniet vooral van een rijk, innovatief cultureel aanbod, dat zich kan meten met het beste wat het buitenland te bieden heeft. Op een feestdag waar we in Vlaanderen een militaire veldslag uit de middeleeuwen herdenken, mag dit een hoopvolle boodschap voor de toekomst zijn.

- 1 Zie: Herman BALTHAZAR, Klauwen en tanden in de Minard. De vaderlandse ontstaansgeschiedenis van ons nationaal lied. In: *Brood & Rozen*, (2005)3, pp. 49-55.
 - 2 Minte KAMPHUIS, 'Wij juichen geestdriftig, maar wij zoenen niet.' Nederlandse socialisten op bezoek in Gent (1903). In: Jo TOLLEBEEK & Henk TE VELDE (red.), *Het geheugen van de Lage Landen*, Rekkem: Ons Erfdeel/Nederlandse Taalunie, 2009, p. 194.
 - 3 Amsab-ISG, BWP-afdeling Gent, nr. 456, Verslag Middencomiteit Gentse BWP-federatie, 04/03/1911.
 - 4 Gita DENECKERE & Hannes PIETERS, Een showcase van het socialisme. De Gentse Coöperatie Vooruit op de Wereldtentoonstelling van 1913. In: *Brood & Rozen*, (2013)2, pp. 58-74.
- Bibliografie**
- Herman BALTHAZAR, Gent: het Feestlokaal Vooruit. 'De heersende werkman'. In: Jo TOLLEBEEK e.a. (red.), *België. Een parcours van herinnering. Vol. 1. Plaatsen van geschiedenis en expansie*, Amsterdam: Bert Bakker, 2008, pp. 334-347.
- Herman BALTHAZAR, The Epic Tale of 'Father' Anseele. In: *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands*, (2007)15, pp. 276-279.
- Hendrik DEFOORT, *Werklieden, bemint uw profijt! De Belgische sociaaldemocratie in Europa*, Tielt/Gent: Lannoo/Amsab-ISG, 2006.
- Gita DENECKERE & Hannes PIETERS, *Een showcase van het socialisme. De Gentse Coöperatie Vooruit op de Wereldtentoonstelling van 1913*. In: *Brood & Rozen*, (2013)2, pp. 58-74.
- Erfgoedzorg in de 21e eeuw. Kritische beschouwingen*. Brussel/Gent: Koning Boudewijnstichting/Tijdsbeeld, 2000.
- Alberto JACOMETTI & Enrico MENDUNI (red.), *Storie di case del popolo. Saggi documenti e immagini d'Emilia-Romagna*, Bologna: Grafis, 1982.
- Maarten VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO I*, Tielt/Gent: Lannoo/Amsab-ISG, 2005.
- Guy VANSCHOENBEEK, Il significato del Centro 'Vooruit' nella storia del monumento operaio socialista a Gand. In: Maurizio DEGL'INNOCENTI (red.), *Le Case del Popolo in Europa. Dalle Origini alla seconda guerra mondiale*, Firenze: Sansoni, 1984, pp. 247-270.